

KULE I ODŽACI U BOSNI I HERCEGOVINI

LES CHATEAUX - FORTS ET LES MANOIRS (ODŽAK) DE BOSNIE ET HERZEGOVINE

I

U srednjem vijeku stanovala je feudalna gospoda u utvrđenim dvorovima, koji su imali oblik tvrđave. Tih utvrđenih dvorova nestalo je nakon turske okupacije Bosne. Njih su Turci pretvorili u gradove i u njih smjestili svoje posade. Turska feudalna gospoda (spahije) gradila je po svojim imanijima posebne kamene dvorce ili *kule* na više bojeva (katova), u njima stanovala i iz njih se po potrebi branila. Takvih objekata, koji u arhitektonskom pogledu zaslužuju posebnu pažnju, bilo je nekada do preko tri stotine na području Bosne i Hercegovine. Ali kako te kule daju malo prostora za stanovanje, građene su u tu svrhu posebne zgrade u neposrednoj blizini kule, t. zv. *odžaci* ili *konaci*. I tih objekata bilo je dosta u ovim dvjema zemljama. Kule su se dizale uvis, a odžaci su se sterali u širinu. Kula je uvijek građena na više spratova, a odžaci (konaci) su redovito jednospratne zgrade. Osnovica kule je s vrlo malom iznimkom kvadrat, rjeđe pravokutnik, a u odžaka uvijek pravokutnik.

I kule i odžaci ostavili su traga u našoj geografskoj nomenklaturi, a tako isto i u narodnoj pjesmi.

Kule su građene od kamena, a odžaci od kamena, ćerpiča i drveta.

Oko kula i odžaka je prostrano dvorište opasano ponegdje poviškim zidom. U to se dvorište ulazilo kroz kapiju, građenu na svod. U dvorištu je bilo još i drugih zgrada te bunar, ako inače nije bila voda dovedena (vodovod). Kroz dvorište je mogao biti proveden i rukav iz obližnje rijeke, kakav je, na pr. bio slučaj kod kule u Osijeku i kod Čatića kule u Ilićima kod Mostara.

Kod kula je uvijek najgornji kat presveden kupolastim ili bačvastim svodom (čemerom od sedre).

Kule su zidane mahom od lijepo tesanog vapnenca. Vrata su kod nekih pri tlama, a kod nekih su iznad zemlje do podrug metra, a nekada čak i do četiri metra, i do njih se dolazilo preko pomičnih stuba, koje su se po potrebi dizale ili spuštale na čekrck, ili pak preko stalnih, građenih od

kamena. Biće da su one prve starijeg postanka, kakav je slučaj kod nekih gradskih kula, na pr. u kuli u Podzvizdu.

Kod nekih kula bio je iznad svoda još jedan kat od drvene građe, mahom od hrastovine. Takav način gradnje zove se *čatma*, a po tome se i Čitava ta prostorija zvala čatma. Za ovakve kule zna i narodna pjesma.

*Kula mu je na osam bojeva
i deveta čatma od drveta.*

Kule su prekrivene šatorastim krovom s većim prepustom. U Bosni su kule prekrivene sindrom, a u Hercegovini kamenim pločama.

Osim kula feudalne gospode građene su takve kule i kao uredske zgrade, u kojima su sjedili kapetani i sa svojom posadom čuvali granicu. Do kraja XVII stoljeća bile su kapetanije samo uz granice Bosne i Hercegovine prema Austriji i Mletačkoj, a od početka XVIII stoljeća do ukinuća te institucije 1835 g. bilo je kapetanija i uz važnije drumove, koji su vodili u unutrašnjost zemlje. I u tim novim kapetanijama građene su takve kule. I kapetanske kule građene su na isti način kao i one spahijske, ali ispod tih kula bile su često u zemlji i u prizemlju tamnice, u koje su zatvarali krivce i sužnje. I uz takve kule bili su odžaci.

Kule su, kako je već rečeno, skoro uvijek kvadratne osnove, a stranica toga kvadrata kreće se od 6 do 10 metara, a rijetko nešto više. Visine su 11—20, a ima ih i do 25 metara. Prema podacima kojim raspoložem, često je visina kule nešto veća od dvostruke dužine stranice osnove.

Zidovi u prizemlju uvijek su nešto deblji od zidova u daljnjim spratovima. Koliko znam, najmanja je debljina zidova 100 cm, a najveća 152 cm. U kuli Sulejmanpašića u Gornjem Odžaku debljina je zida u prizemlju 128 cm. a na prvom spratu 100 cm.

Zidovi su kod mnogih kula građeni od lijepo tesanog kamena. Oni su uvijek okomiti, kao i kod drugih vertikalnih građevina. Ali znam i jednu

kulu, koja je zidana u formi prikraćene piramide, a to je ona u Bihaću. Ponegdje su zidovi malterisani, a ponegdje samo fugirani. Na one prve odnose se i narodne pjesme: *Do bijele od kamena kule*, ili: *Pa on ode uz bijelu kulu*.

Vrata na kulama su uvijek građena na svod s jednim *kanatom* (krilom) od gvožđa ili jake hrastovine i dosta su niska. Na kuli u Bijeloj između Brčkog i Tuzle iznosi visina vrata samo 150 cm, a širina 92 cm. Iznutra je u svakoj kuli bila uzidana pomična prijevornica ili *mandal*, kojim su se vrata zatvarala. Ponegdje je bila s vanjske strane i *ereza*, da se mogu s te strane zakatančiti. Osim toga svaka su vrata imala i jaku bravu.

U prizemnoj prostoriji nije bilo nikakvih otvora u zidu. Kod nekih kula prvi i drugi sprat također nema prozora, ali su tu u zidu ugrađene puškarnice (Bijela i Zepa). Daljnji katovi imaju veće ili manje prozore. Bilo je kula koje su imale na istim spratovima i puškarnice i prozore. Na kulama su obično prozori okrenuti na dvije ili tri, a nikada na svečetiri strane. Tako je jedna strana

uvijek bez prozora. Na toj strani mogu biti vrata. U tom slučaju je u najgornjem katu kule jedan mali prozor, kroz koji se moglo vidjeti tko na vrata kuca, a u slučaju navale neprijatelja s toga se prozora pucalo na one koji su obijali vrata. Ovakav prozor ima, na pr., kula u Bijeloj.

Pod prvog sprata ujedno je strop prizemlja, ako prizemlje nije presvedeno, a ako su prva dva sprata udešena za obranu, onda je isto tako između prvog i drugog sprata. U sobama za stanovanje ispod podova je naboj. Soba u najgornjem katu ispod završnog svoda ili ćemera zove se *ćemer-odaja*. Koliko znam, jedinu iznimku u tom pogledu čini kula u Bijeloj, u kojoj sprat iznad ćemera nije čatma, nego su ovdje zidovi od kamena, debljine 70 cm, dok su u prizemlju 152 cm. Prije kojih 75 godina usred krova ove kule dozidan je od drveta i opeke još jedan sprat, s koga se otvara dobar pogled na sve četiri strane.

U svakom je spratu pred prostorijom za stanovanje malo pretsoblje, s koga vodi drveno stubište gore i dolje.

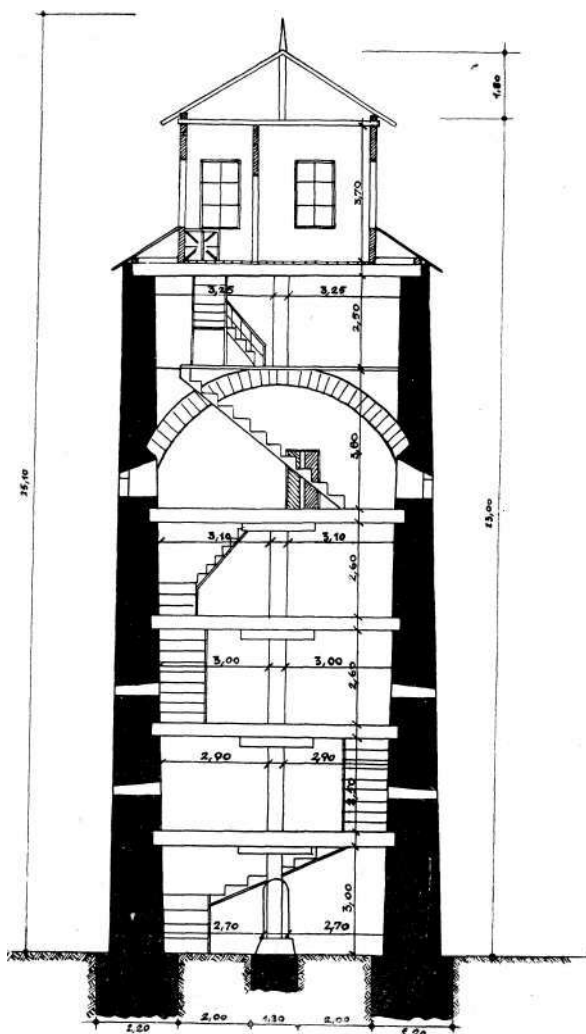
Ako je iznad završnog svoda bila čatma, do nje su vodile ispred ćemer-odaje kamene stepenice kroz poseban presjek na svodu. Taj se otvor zatvarao gvozdanim vratima, položenim horizontalno, pa se stoga ta vrata i zvali *kapak*. Tu su stubište i kapak građeni od neupaljiva materijala i to radi toga, da bi se spriječilo širenje požara koji bi nastao na čatmi i krovu. Požar na krovu onih kula koje nisu imale čatme, nije mogao nauditi ostalom dijelu zgrade, jer je to branio svod od sedre. Mnogo češći neprijatelj od požara bilo je prokišnjavanje krova, pa je to bio razlog da su mnoge napuštene kule propale, a još i danas propadaju. Kišne kapi razaraju te kule otkako su one izgubile svoju pravu funkciju.

Zidovi u pretsobljima i prostorijama za stanovanje bili su okrečeni. Sva je ostala ponutrica izgrađena, uglavnom, od drveta. Horizontalne su pregrade od jakih greda i debelih dasaka a vertikalne od tanjih greda i ćerpiča (Riegelwand). Vrata, police (rafe) i dolafi često su bili ukrašeni divnim rezbarskim radovima. U nekim je kulama isto tako i šiše (strop) bilo remek djelo starih naših rezbara. Primjera radi navodim strop u Čemalovića kuli na Buni niže Mostara, koji je prije nekoliko godina prenesen u etnografski odjel Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

U svakoj prostoriji za stanovanje bio je u kuli po jedan kamin ili odžak, a dim je prolazio kroz dimnjak u zidu. U pretsoblju bar jednog kata za stanovanje bio je zahod. U nekih kula bio je kanal uzidan u sami zid kule, na pr. u Bijeloj, a kod nekih je bio prizidan uz zid kule, na pr. na Prkosima.

Do odžaka, rjeđe do zahoda, bila je još *banjica* (hamamdžik), prostorija za umivanje i kupanje.

Po sobama za stanovanje bili su do zidova bar sa dvije strane *minderluci* ili *šecije*,

Kula u Bijeloj — presjek

Čatma je kod nekih kula imala prepust i prozore na svečetiri strane, pa se može smatrati da je to u neku ruku bila i stražarnica. S čatme onih kula, u kojima su sjedili kapetani, paljen je top kao znak da kapetan zove okolno stanovništvo na neko saopćenje. Kako je inače bila uređena unutrašnjost te prostorije, nije mi poznato.

Kada su se počele graditi takve kule, točno ne znam. Sigurno je samo to, da je takvih kula bilo po Bosni u XVII stoljeću, a građene su još i prvih godina XIX stoljeća. Za jednu sigurno znam, da je postojala krajem XVI stoljeća. U više publiciranih i nepubliciranih izvora spominju se ove kule kao sjedišta feudalne gospode: paša, spahija (alajbega, zaima i timarnika) i kapetana. I, prema tome, gradili su ih feudanci na svojim posjedima i kapetani po sjedištima svojih kapetanija.

Još početkom XIX stoljeća bilo je preko dvije stotine takvih kula na području Bosne i Hercegovine. Sve su te kule bile vrlo tvrdo građene, i neprijatelj ih je mogao osvojiti samo onda, ako je imao pri ruci topove. Ponegdje su ih morali dizati lagumom u zrak, O tome imamo pisanih dokumenata iz austro-turskog rata, iz t. zv. Petraševih vojna koje su se vodile i po sjevernoj Bosni, a završene su mirom u Požarevcu 1718 godine. Pa eto, i te tvrde kule vrijeme ruši. Lijepo kaže ona narodna:

*Vrijeme kule niz kotare gradi,
vrijeme gradi, vrijeme razgrađuje.*

Kule su gradila, kako je već rečeno, feudalna gospoda turskog doba. Kao uzor poslužile su im na isti oblik građene kule po gradovima iz vremena bosanskih vladara. U obrambeni dio tih novih kula preuzete su puškarnice (mazgale) s gradskih bedema, a u njihov stambeni dio ušli su neki sanitarni i drugi elementi iz građanske kuće, kao što su bannca ili hamamdž'k, zahod, kamin, relativno veliki prozori pa onda rafe, dolafi i minderluci. Tamnice ispod nekih kapetanskih kula nisu nikakva novost, jer je takvih prostorija bilo

i ispod kula po nekim gradovima srednjeg vijeka. Isto je tako bilo bunareva po oborima naših gradova prije turske okupacije, a kraljevski grad Kozao iznad današnje Fojnice imao je, čini se, i svoj vodovod. Meni je poznata samo jedna kula iz turskog perioda bosanske povijesti, u kojoj je u prizemnoj prostoriji bio bunar. Ta je kula bila u Odžaku kod Bugojna, uz današnju kulu Rustempašića.

Kulama su se nazivale i *ishodne kuće*, građene oko većih gradova, gdje su bogatiji građani ljetovali. U takvim je kulama u prizemlju ponekad staja. Osim prizemlja imali su samo još jedan ili dva kata. I na takvim je kulama bilo puškarnica. Veći broj takvih kula bio je i oko Sarajeva, naročito u kraju ispod Igmana od Hrasnice do Vrela Bosne. A istim imenom zvahu se i stražarnice uz važnije drumove, i građene su na isti način kao i kule feudalne gospode.

S rušenjem kula započeto je u prvom ratu Karla VI s Turcima. Sto se zna. 1716 srušene su tri kule. Jednu kulu u Gornjem Odžaku zapališe pristaše Zmaja od Bosne godine 1831, jer su joj gospodari pristajali uz sultana. Godine 1837 dao je paša Vedžihija porušiti Beširevića kulu u Turskoj Jasenici. U ustanku na Krajini popališe kmeti više kula kao i ustanici i Crnogorci u Hercegovini. Kulu na Pješivcu srušio je 1878 okupator, jer se njeni gospodari Rizvanbegovići opriješe okupaciji. I 1918 palili su kmeti kule svojih begova, a iza ove godine kao i nešto prije, rušili su ih i sami vlasnici. I u prošlom ratu propalo je nekoliko kula. Rušio ih je okupator i njegovi saveznici. I nakon 1945 porušena je jedna kula od strane jednog mjesnog odbora, čiji članovi ili nisu pravo shvatili Zakon o zaštiti spomenika kulture ili za nj nisu ni znali.

Koliko znam, još je samo dvadesetak kula u relativno dobrom stanju; u šesnaest se stanuje, a stanovalo se i u Bijeloj do 10 juna 1948 i sada je prazna; na bihačkoj je od poodavno zatvor, **gradačacka** se restaurira, dok mi nije poznato čemu služi kula u Starom Majdanu.

II

Spisak kula što ga ovdje donosim, sastavio sam po svojim putnim bilješkama, literaturi, izvorima i podacima, što mi ih po mojoj molbi dostaviše prijatelji i znanci. Razumije se da ovaj spisak nije potpun, a i podaci o pojedinim kulama često su oskudni. Kako je ovo prvi rad ove vrste kod nas, uvjeren sam da neće biti na odmet historičarima feudalizma kod nas, a tako ni onima koji rade na zaštiti spomenika kulture.

U ovom je spisku navedeno 146 kula u 115 mjestu za koje znam da postoje ili da su postojale. Radi lakšeg pregleda poredao sam mjesta po alfabetu. U ovom spisku su navedene samo one kule

koje su služile kao stambeno-obrambeni objekti i uz koje su skoro redovno bili i odžaci, pa tako ovdje nema onih kula u kojima su sjedile posade čuvajući drumove, kakve su primjerice one oko Gabele ili Kapidžića kula u Bileći. Tako isto ne donosim ovdje ni one kule, koje su građene samo u dvije etaže, donja od kamena, a gornja od drvenog materijala, jer su to zapravo obične stambene kuće. Evo tog spiska:

ARAPUŠA je selo kod Bosanske Krupe. Tu se i danas dobro raspoznaju tragovi jedne stare kule. Zapalili su je ustanici 1876 godine.

Halilbašića kula u Bačevu

BAČEVO je selo na Sarajevskom Polju blizu izvora Bosne. Ovdje su bile tri kule, od kojih je dvije nešto prije 1850 dao porušiti Fadil paša Šerifija, kamen odnijeti na Vrelo Bosne i ondje od njega sagraditi odžak. Taj su odžak porušile okupacione čete 1878 g. Treća kula pripadala je kroz zadnjih stotinu i pedeset godina porodici begova Halilbašića iz Sarajeva. Ni nje nema više. Kamen su joj raznijeli okolni seljaci. Zgrada je bila od pomno tesanog kamena na tri kata. Imala je do kraja prošlog stoljeća i čatmu, koju je srušio jedan jak vjetar. Ovu su kulu sagradili, kako predaja zna, bogati sarajevski jevreji prije kojih 250 godina, da im bude zaklonom u doba epidemije kuge. Okolni seljaci znali su da je ova kula nekada pripadala jevreju Čolakoviću, koji je bio novčar sredinom XVIII stoljeća. Imenom ovog sela zvao se timar od 3.000 akči. Godine 1711 bio mu je spahija neki Mehmed.

(Slika u V. Skarića, Sarajevo od najstarijih vremena do 1878, Sarajevo 1937.)

BAKŠAIŠ je predgrađe Bihaća. Tu je bila kula poznate krajiške porodice *Poprženovića*. Osman-aga Poprženović bio je 1689 kapetan Bišća. Za Poprženoviće zna i narodna pjesma.

BIHAĆ. Danas je u Bihaću još jedna kula kao ostatak od nekadašnje bihaćke tvrđave. Dobro je očuvana. Preko sedamdeset godina služi kao zatvor. U njoj su sjedili bihaćki kapetani. Kako je već rečeno, ta kula ima oblik prikraćene piramide i po tome se razlikuje od svih ostalih naših kula. Sagrađena je u vremenu, dok je Bihać pripadao Hrvatskoj, dakle prije 1592 godine.

BIJELA. O ovoj je kuli bilo govora u općem dijelu. Sad da tome još dodamo, da je Bijela bila krajem XVIII stoljeća u vlasti gradačkog kaptana Osmana. Udajom Nure Gradašević za Mustajbega Fadilpašića došla je Bijela oko 1875 u vlast te druge porodice. Do 10 juna 1948 stanovala je u toj kuli Hiba Fadilpašić, udata Džinić.

Do konačnog razlaza između Husein kapetana (Zmaja od Bosne) i brata mu Osman-paše 1831 došlo je upravo u Bijeloj. Osman paša bio je za reforme, a Husein za pokret protiv reforama.

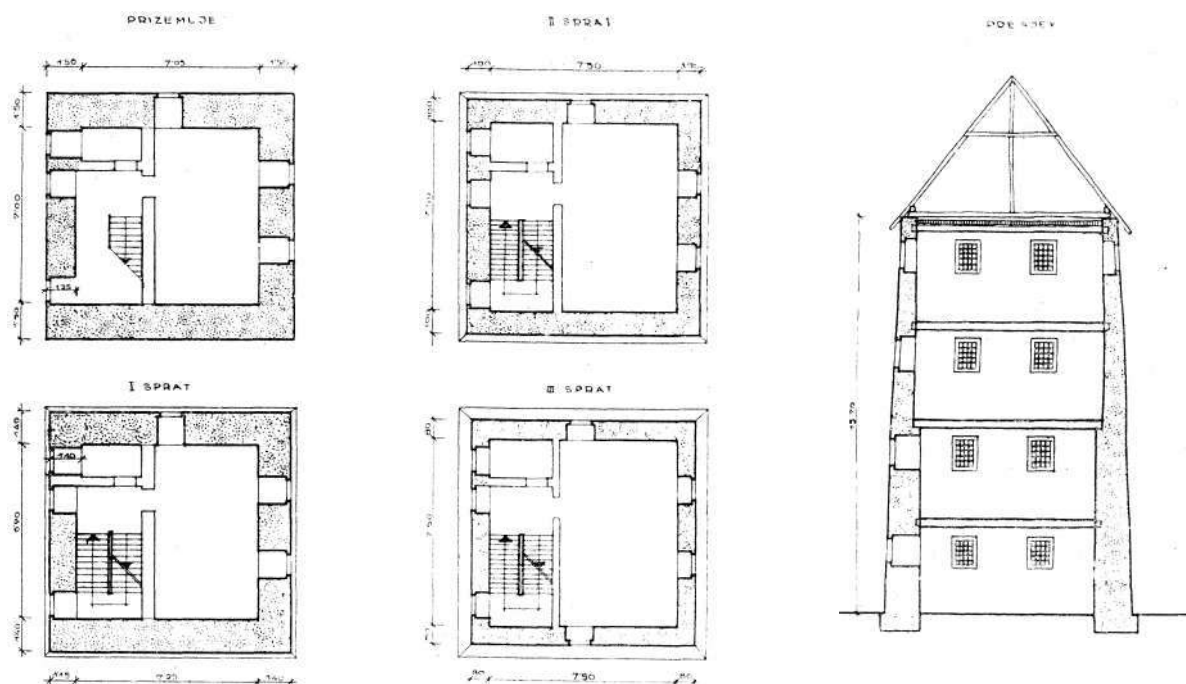
BIJELJINA. Dvije spahijske kule bile su u Bijeljini. Nastale su sigurno u XVII stoljeću. God. 1716 bile su oštećene lagumom pri navali Austrijanaca. Njihovi podori vidjeli su se 1725. Danas im se ni za trag ne zna. Sigurno su stajale u Atikmahali, jer se tu i danas zove jedan lokalitet *Kultne*.

BISTRICA zove se selo i rječica (lijeva pritoka Vrbasa) u blizini Gornjeg Vakufa. U tome je selu bila Abazovića kula na dva sprata s osnovicom od 8X8 m. Bila je ozidana od oblutka kamena, a ćoškovi od tesanika. Oblutka ima u ovom selu u gromilama. Na svakom spratu bile su po dvije sobe. Na prizemlju su bila gvozdена vrata. Samo na jednom zidu bile su puškarnice. Izgorjela je 1912 g. Zadnji joj je vlasnik bio Mustafa Abazović. Mjesto, gdje je stajala i danas se zove Kula.

Te mi je podatke prikupio prijatelj Smail Mešić iz Bugojna, vrlo dobar poznavalac ovoga kraja. Njemu zahvaljujem za podatke i nekih drugih mjesta.

U ovome selu bila su dva timara; jedan od 6.049, a drugi od 6.099 akči. Prvi je bio 1711 na nekom Jusufu, a drugi na Hasanu, i obojica su bili spomenute godine u ordiji na Prutu.

BJELEMIĆI su predjel od više sela u današnjem srezu Kalinovnik. Jedno od tih sela zove se O d ž a c i, a od davnina je postojbina begovske porodice Šurković. Tu je bilo više odžaka i tri kule. Gospodari tih kula bili su oko 1900 Ferhadbeg, Sejdibeg (umro 1906) i Hanefija. Sejdibegova kula (14X14 m) i danas je uzgor i to prizemlje i prvi kat i u njoj se stanuje. Fehradbegova je kula (13X9 m) bila na dva sprata, a isto tako i Hanefijina, koja je srušena 1947, a kamen je upotrebljen za gradnju zadružnog doma. Ferhadbegova je kula djelomično prepravljena, a njen je vlasnik danas Mato Bilić.

Tlocrti i presjek kule u Bihacu

Uz svaku je kulu bio i bunar. Ove mi je podatke pribavio Hivzo Šurković, knjigovođa u Bjelemićima.

Bjelemići su pripadali nahiji Zagor. Od bjelemićkih sela navedena su u popisu od 1711 kao timari: Ljubuča od 26.345, Zabrdani od 12.500 i Luka (sada se zove Gradelina Luka) od 2,500 akči.

Ljudi u Odžacima pričaju da su gornje kule građene prije 400 godina.

BLAŽUJ je selo blizu izvora Bosne. Prvi se put spominje kao selo 1462. Spominje ga i Slovenac Kuripešić 1530. Godine 1554 Blažuj je akindžijsko selo i pripada hasu mirilive. Imenom toga sela zvao se timar u nahiji Saraj od 6.000 akči, koji je 1711 bio upisan na spahiji Ibrahimu, koji je bio u ordiji na Prutu, a tri godine kasnije bio mu je spahija neki Murad.

U jednoj maloj uvali ispod Igmana stajala je dvospratna kamena kula s čatmom. Od pravoslavne crkve bila je udaljena oko 1 km. Niže kule bio je jedan stari han od kamena. Od prije 1840 bio joj je gospodar Rustembeg Čengić, sin Smailagin, a po njegovoj smrti prešla je na sina mu Tahirbega. Još 1887 kula je oronula i srušena je prije 1908, a prizemlje je pretvoreno u staju. Kako su Čengići došli do ove kule, nije mi poznato.

BORIJE su selo kod Kalinovika s ruševinama kule begova Čengića iz XVII stoljeća. Sigurno je da je imala četiri kata. Još 1898 nije imala krova (Slika u »Nadi« IV 1898, str. 72). Čengići s Borija imali su pridjevak *Trešnje*.

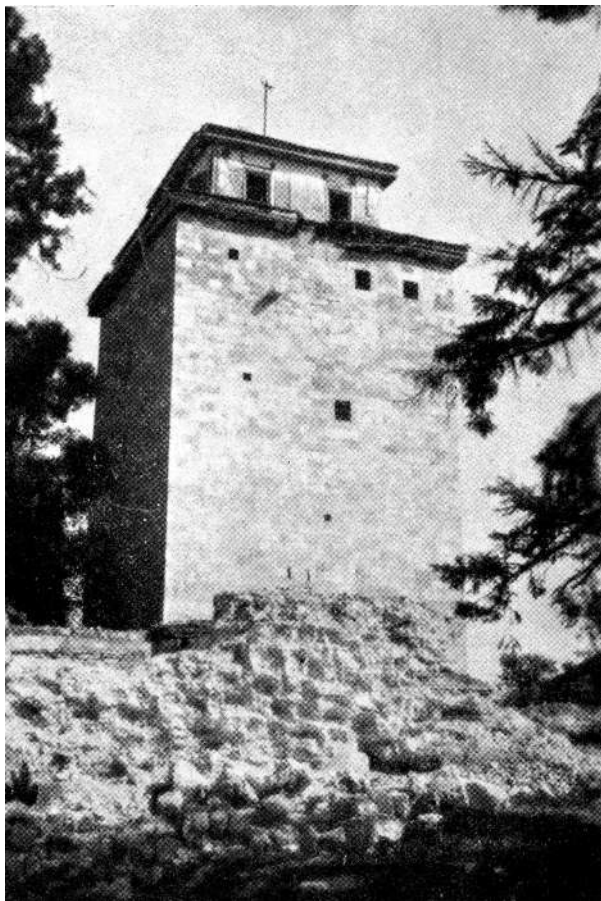
BRČKO. Kula u Brčkom nepoznatog vlasnika propala je 1716 pri navali Austrijanaca. Njene ruševine spominje jedan austrijski izvještaj napisan 1725.

BRDARI. Kula Majdanskih kapetana Cerića na Brdarima stajala je na brežuljku lijevo od ceste Sanski Most — Stari Majdan. Nastala je u XVIII stoljeću. Bila je ozidana od lijepo tesanog kamena. Krov i ponutrica propala je u ustanku na Krajini. Zidove joj porušiše 1932. Uz kulu je bio i odžak i kod njega porodično groblje. (Fotografija dra. M. Mandića u GZM XLIII 1931.

BRDARI kod Maglaja. Kulu je sagradio maglajski kapetan Eminbeg (1821—1835). Iza 1878 napuštena je i vremenom potpuno propala. Ovi su kapetani imali jednu kulu i u Krtovu.

BUNA se zove selo na ušću istoimene rijeke u Neretvu. Tu stoji stara kula mostarske porodice Čemalovića. Danas je vlasništvo Martinovića. Drvenina jedne sobe bila je umjetnički izrađena, i zbog toga ju je otkupio Zemaljski muzej 1937 i prenio u Sarajevo. U njoj se i danas stanuje. (Slika u M. Karanovića, GZM XLIX 1937).

BUŠEVIĆ (Bos. Krupa). Tu se razabiru tragovi jedne stare kule. U Buševiću su imali svoju kuriju bezi Badnjevići. Iz jednog izvještaja znamo da su hrvatske čete 1693 g. poharale Bušević i kuriju Alage i Čorage Badnevića. Biće da je tada propala i ta kula.

Kula Gradašćevića (Fadilpašića) u Bijeloj (foto Đ. Basler, god. 1950)

CRNICI su selo u hercegovačkim Dubravama (srez Stolac). Tu je i danas u dobrom stanju kula na dva kata. Ovaj je kraj Misir Hercegovine. Jedan zijamet od 22.500 akči u župi Blagaj zvao se Hercegovачke Dubrave u nahiji Zagor. Kula u Crnićima pripada od davnina porodici O p i j a č.

CRNI VRH je selo blizu Kruščice (v. t.). Tu se još vidi nešto ruševina od kule begova E m i n a g i ć a. U ovom su selu imali jedan timar bezi Du-lagići, kako je to našao zapisano Hifzija Hasandedić, službenik u Mostaru.

ČAPLJINA. I ova kula ima iznad prizemlja dva sprata. U prošlom ratu oštećena je topovskim metkom, i otada se u njoj ne stanuje. Njeno prizemlje danas služi kao staja. Presvedeno je kupolastim svodom. S vanjske strane vode kamene stepenice do prvog sprata, a prvobitno su bile od drveta. Ovu je kulu popravio g. 1197 (1783) Mehmed beg, sin mostarskog kadije Hadži Husejn-bega Idriz-begovaića, prozvanog »Metilj«, a unuka Idrizbega Smail-pašina iz Vrila na Kupresu. Vlasnici ruševina ove kule su Metiljevići. Ovoj je kuli vrlo

slična Bišćevića kula u Gabeli. Podatke o ovoj kuli dobio sam od prof. Đoke Mazalića i Husejna Metiljevića.

ČOVKA je selo nedaleko Kulen-Vakufa. Godine 1934 vidio se trag jedne kule begova Kule-novića s pridjevkom Čovke. Ta je kula nastala oko 1750, a uništena je požarom za ustanka na Krajini 1876 ili 1877. Bila je na tri kata s prizemljem, a zidana je od pritesana kamena.

ČELEPIROVA KULA je selo iznad desne obale Vrbasa. Od Bugojna je udaljeno nešto preko 2 km na sjeveroistok. To se selo danas zove Kula. U ovom je selu uzaludno tražio Thalloczy grad C s e r e p v a r (Thalloczy-Šufflay, Povijest Jajca, Zagreb 1916, str. 231.)

Ove kule više nema. Osnovica joj je bila 12X12 m. Imala je četiri sprata. Mjesto prizemlja bio je ispod kule prolaz u selo, građen na svod i po tome je sličila gradskoj kapi-kuli. Građena je od kamena oblutka iz Vrbasa, a čoškovi i okviri vrata i prozora bijahu ozidani od tesane sedre. U sva četiri zida bilo je više puškarnica. Ulaz u kulu bio je preko tri metra iznad zemlje. Do kule je dovedena voda Z l a t a r i c a borovim tomrucima, vezanim bakrenim obručima.

Niko ne zna po kome se prozvala Čelepirova. Možda su vlasnici kule bespravno nešto naplaćivali od prolaznika ispod kule. Č e l e p i r u turskom znači dobit nezakonitim putem. I u nas se čuje ova riječ u značenju dobit na lak način.

Po predaji ovu je kulu sagradio neko od H a n d a n i j a iz Prusca, pa ako u tome ima istine, onda je sagrađena iza 1616 godine.

DOBRINJE kod Sarajeva. U Dobrinju stajaše do 1936 lijepa kula na tri sprata, koje danas nema, kao ni odžaka, što je uz nju bio. Kroz zadnjih devedesetak godina njena opstanaka pripadala je porodici Fadilpašića. Po Fadilpašinoj smrti (1806—1883) zapala je na diobi njegovu sinu Mahmudbegu, a po njegovoj smrti (15 X 1912) njegovim nasljednicima.

Ova je kula pripadala pjesmom proslavljenoj sarajevskoj porodici Fazlagića. Posljednji muški član ove porodice bio je Zulfikarbeg (umro 1803 g.). Po njegovoj smrti pripao je sav ogromni imetak njegovoj sestri Čamili (1776—1848) a po njevoj smrti njenom sinu Fadil-paši.

DONJI VAKUF (nekad Dolnje Skopje) je varošica uz desnu obalu Vrbasa u dnu Skopaljskog Polja. Od XVI stoljeća je to mali trgovački i saobraćajni centar ovoga kraja i sjedište feudalne arastokracije Skopja. U njemu su češće sjedili alaj-bezi Kliške live u kojoj je bilo Skopje nabija. Po popisu spahija na Prutu iz 1711 godine, što ga je publicirao V. Skarić (Gl. Z. M. XLII, 1930), navedena su u toj nahiji 64 timara, i prema tome bilo je toliko i odžaka. Isti broj odžaka u ovoj nahiji navodi i I. F. Jukić u svome djelu Zemljopis 1

poviestnica Bosne, koje je izašlo 1851, što znači da je taj broj i njemu bio poznat.

U Donjem Vakufu bilo je više odžaka i, što znam, samo jedna kula begova Kurića i stajala je sve do 1948 god. Osim prizemlja imala je tri sprata i bila je jedna od najljepših objekata ove vrsti u Bosni.

Upravo za tu kulu znade i jedna narodna pjesma, koju je 1952 našla u Jajcu Ljuba Simić, asistent Instituta za proučavanje folkloru u Sarajevu (Bilten II, pjesma br. 39), a koja ovako glasi:

*U Vakufu b'jela kula od tri tavana,
i u kuli Vjepa Mina alajbegova.
Njoj dolazi mlado momče svake jacije,
donosi joj ogledalo su tri jazije.
»Šta će meni ogledalo su tri jazije,
kad sam b'jela i rumena bez ogledala.«*

Mjesni odbor u Donjem Vakufu mimo odredbe Zakona o zaštiti spomenika kulture dao je ovu kulu srušiti kao objekat iz feudalnog doba.

DOVLIĆI su selo uz prvu stanicu željezničke pruge Sarajevo—Višegrad—Beograd. U tom selu vidi se trag jedne kule, do koje je bio izgrađen i vodovod. Kula je davno propala, a pripadala je begovskoj porodici Glodo. (Đ. Mazalić, GZM LI 1939, sv. I, str. 24).

DRAČEVO je selo uz Neretvu niže Mostara. Tu se vide ruševine jedne kule, ali mi nije poznato kome je pripadala.

DUVNO. Uz samu cestu nedaleko odžaka duvanjskih kapetana stajala je do iza 1878 njihova kula od tri kata. O njenu postanku nije mi ništa poznato. Njeni gospodari ru iz vitinske porodice Mesihovića, a u Duvno su došli početkom XVIII stoljeća, kada je uspostavljena kapetanija.

DŽINOVA MAHALA pripada selu Zovi Do, što leži na Nevesinjskom polju. U toj mahali stoji dobro očuvana Džinovića kula na dva kata s prizemljem. Ozidana je od tesanog kamena. Građena je prije 300 godina. Stranica kvadratne osnovice dugačka je 8 m. U ovoj kuli danas stanuju učitelji toga sela.

FATNICA kod Bileća. Još i danas vidi se nešto ostataka od kule i odžaka Omerbega Ljubovića, koji je ovdje stanovao do 1876, kad su ustanici obje zgrade zapalili, a vlasnik im se onda nastanio u Stocu. Ovi Ljubovići su iz Dabra i s onim na Nevesinju nisu bili u rodbinskoj vezi. Na ruševinu u Fatnici upozorio me je ing. Džemal Čelić.

FOČA na Drini. Iznad Šehove džamije bio je odžak s kulom na dva sprata begova Vejzalaibegovića. Kula je bila zidana od pritesanog kamena. Vejzalaibegovići su iza 1878 oselili u Tursku. Njihov je odžak pretvoren u han a prizemlje kule u staju. U Foči su ponekad sjedili alajbezi herce-

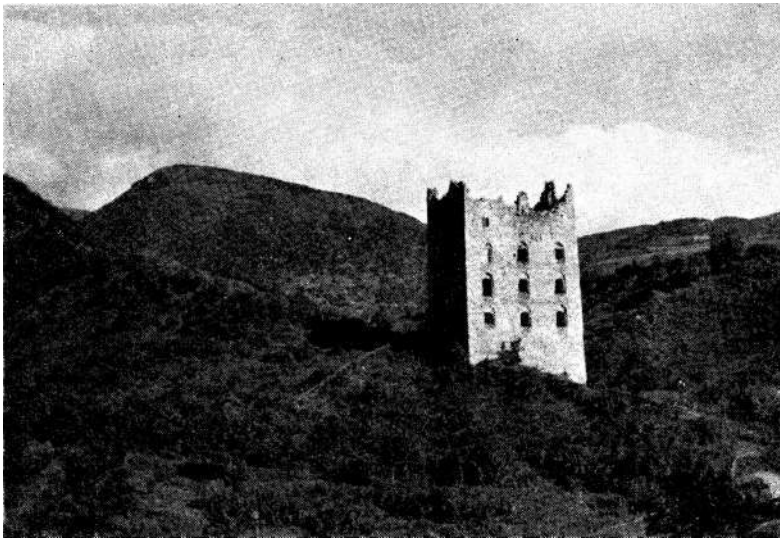
Kula Rustempašića u Gornjem Odžaku kod Bugojna
(foto A. Bejtić, god. 1940)

govačke live. Oko 1787 tu je rezidirao alajbeg iz porodice Sirčića ili Sijerčića, premda je njihov odžak bio iznad Goražda.

GABELA. Na jednom brežuljku stoji dobro sačuvana Bišćevića kula u Gabeli. Kula ima osim prizemlja još dva sprata. Prizemlje je zasebna prosto" rija koju od prvog kata dijeli svod. Prizemlje ima poseban ulaz. Do prvog sprata vode s vanjske strane kamene stepenice. Zgrada je građena poslije 1715 godine. Od rata je nenastanjena. Ovo je kod nas, kako kaže prof. Đoko Mazalić, u arhitektonskom pogledu najljepši objekat ove vrste.

GORNJE PUTIĆEVO kod Travnika. Ovdje je bila kula Gluhbegovića. Iza 1918 srušena je do prizemlja, od koga je potom napravljena seljačka kuća.

GORNJI ODŽAK na Vrbasu. U ovom su selu bile do 1831 dvije begovske kule od kojih je i danas jedna u dobrom stanju i pripada Rustempašićima, a od druge strše još zidovi, a vlasništvo je Sulejmanpašića.

Ostaci kule Sulejmanpašića u Gornjem Odžaku kod Bugojna (foto A. Bejtić, god. 1940)

Pristaše pokreta Husein-kapetana Gradaševića spalili kulu Sulejmanpašića, jer su ovi pristajali uz sultanove reforme. Uz kulu je bio i velik odžak po kome se i ovo selo nazvalo. U Skoplju bilo je više timara i zijameta. Ovdje se raspoznaju i tragovi treće kule, starije od ovih dviju, a pripadala je porodici, iz koje je potekao Ahmed paša, predak Rustempašića i Sulejmanpašića, a živio je krajem XVII st. Stranica kvadratne osnovice Sulejmanpašića kule iznose 9,94 m, a bila je visoka oko 25 m, dok je Rustempašića kula znatno manja (8X8, a v = 15 m). Slike i opis od A. Bejtića u »El—Hidaji« V 1941, str. 62—70. Fotografija Sulejmanpašića kule još u M. Karanovića, GZM L 1938, sv. II, str. 83).

GORNJI VAKUF, prije Gornje Skopje, leži uvrh Skopskog Polja. Tu je bio preko 250 godina mali obrtni centar onoga kraja, a u bližoj i daljoj okolini bilo je više o d ž a k a sitnijih feudalaca. U samoj varošici bile su tri kule., a njihovi gospodari nose naslov age, a ne bega.

Gafića kula u Donjoj mahali i danas je nastanjena i pripada istoj porodici. Kula je na dva kata osnovice 6X7 m. U ovoj su zgradi u novije doba vrata i prozori izmijenjeni.

Kovačevića kula u Donjoj mahali bila je nastanjena sve do 1942 godine, kada su Talijani opalili Gornji Vakuf. U tome požaru sva je drvenina izgorjela. Sada još stoje zidovi. Iznad prizemlja bila su dva sprata. Osnovica je 8X8 m, vrata 1X1,8, prozori 65X75 cm, debljina zida u prizemlju je 1 m. Vlasnik ove ruševine je Salih Kovačević, sin umrlog Agije, a njihovi pređi stanovali su u toj kuli preko 200 godina.

Hadžijahića kula. Kule više nema. Stajala je uz lijevu obalu Vrbasa 1 pri jednoj velikoj poplavi voda je podrovala obalu, i zgrada se srušila.

Podatke za sve tri kule pribavio mi je također Smail Mešić.

GRADAČAC. Sredinom prošlog stoljeća bile su u Gradačcu dvije kule, starija na dva kata van grada i novija u gradu. Prva je kula napuštena prije 1850. Od nje se i danas vide tragovi u jednom dvorištu. Kula u gradu sagrađena je prije 1832. Sva je prilika da ju je sagradio Husein kapetan (1821—1832). Kula je ugrađena većim dijelom u jednoj zgradi, i s njome čini jednu cjelinu. To je jedinstven slučaj, kao i to, da je kula zidana od opeke.

Osnovica je kule 7.70X7,70 m, a visina 18,10 m, a zgrada je u osnovici pravokutnik (15,50X12,50). Kula ima 4 kata. Strop prizemlja i drugog kata presveden je bačvastim svodom. Ovu kulu naš zavod restaurira. U zadnje vrijeme služila je kao žandarmerijska kasarna, a iza ukinuća kapetanija pa do 1895 bio je u njoj ured upravne vlasti.

GRNICA je selo na desnoj obali Vrbasa, udaljeno kojih 6 km od Gornjeg Vakufa. Uvučeno je u jednu kotlinu. Tu je kula begova Kurbegovića na četiri sprata, sada bez krova i nenastanjena. Osnovica je 10X10 m, gvozdene vrata 1X1,8 m a prozori 79X70 cm. Zidovi u prizemlju debeli su jedan metar. Sada joj je vlasnik Suljo Kurbeg. Imenom ovoga sela zvao se jedan timar od 2.300 akči u nahiji Skopje. Godine 1711 bio je taj timar upisan na spahiji Huseinu, koji je te godine bio u ordiji na Prutu. Tri godine kasnije bio je isti timar na Aliji. Godine 1920 vlasnik je kule bio Mustajbeg Kurbegović. (Podatke o kuli pribavio mi je Smail Mešić).

HOTOVLJE leži kojih 10 km desno od ceste Kalinovik-Ulog. Tu je bila kula zasad nepoznatog

vlasnika, a od koje se vidi još hrpa kamenja. Na ove ostatke upozorio me je Avdo Užičanin, direktor Niže Gimnazije u Kalinoviku.

HLIVNO. Još početkom ovoga stoljeća bile su ovdje tri kule: Atlagića, Firdusova i Pirijina. Ova je zadnja još uzgor i u njoj se stanuje. Osnovica joj je pravokutnik (8X10 m). *Atlagića* je kula imala tri kata, a stajala je ispod Atlagića Tabije. Porušena je 1917. *Firdusova* je kula sagrađena oko 1750. Uz nju je bio i veliki odžak. Bila je ozidana od pomno tesanog kamena. Imala je četiri kata. Oborena je 1921 (»Nada« II 1896, str. 264).

JAKIR. U Jakiru kod Glamoča sagradio je 1778 Ejub kapetan veliki odžak s kulom na četiri kata. Gradio ju je majstor *Mihajlo* i svoje ime uklesao nad ulaznim vratima. Oko 1878 napušten je odžak i prepušten zubu vremena. Kula je skoro do temelja srušena 1931 godine. Jedan timar u župi Glamoč (nahija Hlivno, liva Klis) zvao se *J a k i r* a iznosio je 6.600 akči. Njegov spahija *A h m e d* bio je 1711 u ordiji na Prutu.

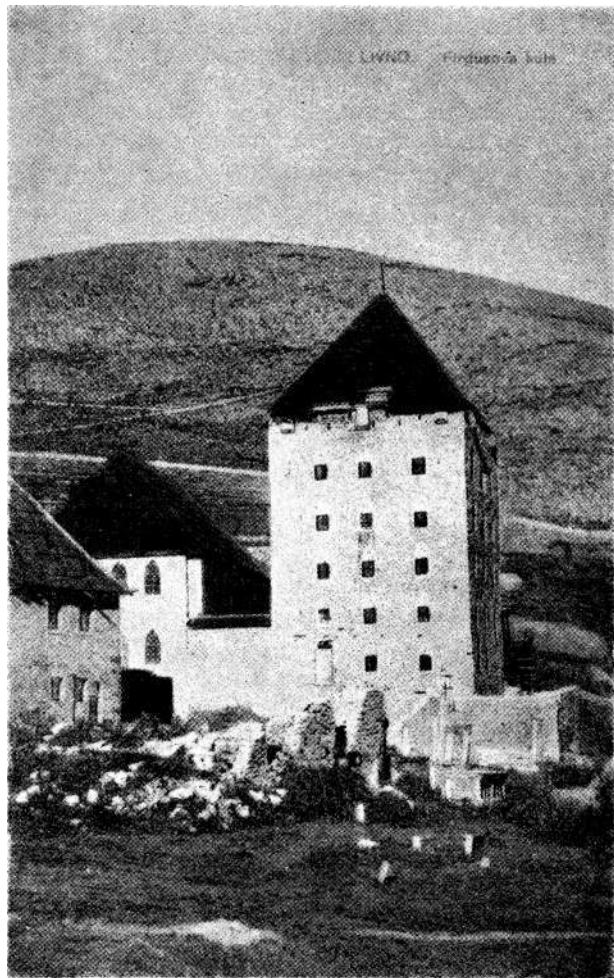
JELAŠCA leže istočno od Kalinovika. I tu je bila kula begova Čengića, a zapaljena je 1914. Danas se vide još dva zida i u njima prozori na svod. Kula je imala tri kata. Po predaji u njoj je rođen Smailaga Čengić. Ove mi je podatke pribavio Avdo Užičanin, direktor Gimnazije u Kalinoviku.

JEMANLIĆI su udaljeni oko 3 km od Donjeg Vakufa. Tu je bila postojbina porodice Miralema, iz koje je potekao Mehmed paša, kliški sandžakbeg i kasniji bosanski vezir. Tu je uz odžak bila i kula, slična onoj Kurića u Donjem Vakufu, kako kažu ljudi, koji su je zapamtili. Tragovi joj se i danas vide.

U Donjem Vakufu, pri ušću Oboračke Rijeke u Vrbas, sagradio je spomenuti paša ogroman odžak u drugoj polovini XVIII stoljeća. Krov na tome odžaku imao je 16 šavova, a kućnoj banji po načinu zagrijavanja nije bilo para u Bosni. Još 1949 g. bila je polovina ove zgrade upravo. A. Bejtić, student arhitekture, snimio je taj dio za naš zavod.

KLIŠEVIĆ je selo na Uni iznad Bihaća s ruševinama kule begova Kulenovića koji su se doselili u ovaj kraj iza Karlovačkog mira. Kula se srušila 1918. Jedna grana ove porodice zvaše se Kulenovići—Kliševići.

KOBILJA GLAVA kod Sarajeva. Ovdje je bila jedna kula u kojoj su iznad prizemlja bila dva kata. Nije bila presvedena čemerom, nego je mjesto njega bio drven strop s debelim nabojem do 50 cm. Sto se zna, pripadala je najprije porodici *Duranović*, a od njih ju je otkupio oko 1860 Hadži Mehmed Delalić, a po njegovoj smrti (1922) prešla je na unuka Halida, sina Muhamedova (Slika u mene)

Firdusova kula u Hlivnu

KORDIĆI su selo ispod sredovječnog grada Susida, udaljeno do sahat hoda od Gračanice što leži uz cestu Bugojno-Gornji Vakuf. Tu je nekada bila kula porodice Rustempašića, čiji potomci imaju i danas svoju kulu u Gornjem Odžaku.

KOŠEVO je danas sastavni dio Sarajeva. Ime nosi po rijeci Koševi. U tome, do nedavno susjednom sarajevskom selu, bile su tri spahiske kule: Čurčića, Kukina i Svrzina. Ove dvije potonje propale su podavno, dok je Čurčića bila uspravno još početkom ovoga stoljeća. Za Svrzinu kulu se zna da je imala tri kata i tamnicu. Mjesto gdje je stajala zove se danas Kulina. Čurčića je kula bila više ishodka kuća nego kula u našem smislu. Koševom se zvao jedan timar od 6.644 akče koji je 1711 godine uživao neki Alija.

KOTEZI su selo uz cestu Ljubinj-Popovo Polje. Tu su bile dvije kule na dva kata, a gospodari su im bili Čatići i Burine.

KOTORAC, Porfirogenetova *K a t e r a*, selo je u Sarajevskom Polju. To ime nosio je timar od 2.000 akči u nahiji Saraj. Taj je timar bio 1711 na

nekom Redžebu. Ali tu mora da je bio i jedan zija-
met koji je bio u vlasti begova Kotorija, jer
je u njihovoj vlasti bio čitav Gornji i Donji Koto-
rac. U Gornjem Kotorcu bila je kula begova Koto-
rija, koje su se tragovi raspoznavali još početkom
ovoga stoljeća. Kao zaimi spominju se Hasan-
beg 1762 i Fajzulahbeg 1789 godine.

KOZARAC je bio sjedište kapetanije od prvih
godina XVIII st. do 1835. U tome vremenu sagra-
đena je tu kapetanova kula, koja je još i iza 1918
bila u dobrom stanju.

KOZLUK je veće naselje uz cestu Zvornik-Bije-
ljina. I tu je bila kula na više katova. Kako je ne
spominje ni Quiclet ni Evlija Čelebija, biće da je
nastala iza 1664. Ne znam čija je bila. Porušena
je iza 1878, i od njena materijala sagrađen je
mekteb.

KRTOVA je selo na teritoriju sreza Gračanice.
Tu je do iza 1878 stajala kula maglajskih kapetana,
za koju se sigurno zna samo to, da je bila starija
od njihove kule na *Brdarima*.

KRUŠČICA se zove selo na starom putu Foj-
nica — Prozor, a pripada Konjičkom kotaru. Istim
imenom zvala su se tri timara po 3000 akči u na-
hiji Neretva (liva Klis). Ovdje stoji i danas kula,
a pripada porodici Habibija. Kako mi je pripovi-
jedao poznati naš turist i fotograf S. Suljagić, u
toj su kuli nekad stanovali stražari koji su čuvali
spomenuti put. (Suljagića fotografija u našem Za-
vodu).

KUČIĆ-KULA Od ceste Zvornik-Bijeljina kod
Čolopeka odvija se put do sela Kučić-Kule, gdje
je bila kula i odžak begova Klempića, čiji potomci
žive sada u Zvorniku. Kula je bila od dva kata.

KULA je jedno od sela na Glasincu. Tu je ne-
kada stajala kula begova Tankovića i već pred
dvadesetak godina nije bilo u onom kraju parne-
tara, koji bi umio kazati kada je te kule nestalo,
kao ni mjesto gdje je stajala. Ibrahim Alajbeg Tan-
ković ostavio je jedan vakuf na Glasincu, a živio
je pred kojih 150 godina.

KUTANJSKO BRDO diže se uz lijevu obalu Vr-
basa iznad današnje željezničke stanice u Donjem
Vakufu. Na njemu se vide tragovi kule Ibrahimbe-
ga Malkoča, koga neki zovu i Kutanjcem. Ako je
ovaj Ibrahimbeg zaista Malkoč, onda bi ovo bila
najstarija kula, i njen bi postanak padao u osmi
decenij XVI stoljeća, jer je tada u Donjem Skopju
(Vakufu) zaista živio Ibrahimbeg Malkoč. Sigurno
je njegovo ime nosio jedan zijalet u nahiji Skopje
od 28.000 akči, što ga je 1711 uživao neki Jusuf.
(Đ. Mazalić, GZM VI, 1951, str. 165).

LIPNIK kod Gacka. Godine 1814 naselio se u
taj kraj Smailaga Cengi. U Lipniku je sagrađio

odžak i kulu na tri kata. U svakom katu bilo je
po više soba, Po smrti Smailaginoj 1840 stanovao
je ovdje njegov sin Dedaga. Od 1875 do 1876 bila
je u kuli i odžaku turska vojska i napustila je 30
juna 1876. Toga dana pregledao je obje zgrade
A. Pajović (1840—1905). Slijedećih dana zapalili
su Crnogorci obje zgrade. Godine 1896 vidjelo se
još nešto razbacanog kamena na tome mjestu. Ovo
je ona kula, koju spominje Mažuranić u svom
poznatom epu, samo s tom razlikom, što je pjesnik
pogrešno stavlja u Stolac. (Slika u djelu A. Pejo-
vića: Iz Crne Gore i Hercegovine 1876, Novi Sad
1891 — ćirilica — str. 189).

LOGOBARE su udaljene od Tešnja koja 3 km
na starom putu Tešanj—Tešanjka. Tu je do iza 1878
stajala kula tešanjskih kapetana. Danas joj se sa-
mo trag raspoznaje.

LJUBINJE. U toj su varošici bile četiri kule:
Hromića kula sa dva kata, *Bubica* i *Bakirbegovića*
po tri, a *Serdarevića* na četiri kata. Prije kojih 60
godina Hromići su kupili svoju kulu od porodice
Dizdarića, doselivši ovamo iz Orahova Dola, gdje
su već imali svoju kulu i odžak. Oko Bubića kule
bilo je dvorište ograđeno zidom poput kakva gra-
da. Sličan je zid bio i oko Serdarevića kule. Bakir-
begovića kulu kupio je Pupi. Ta je kula još uzgor,
a one tri propale su u prošlom ratu. (Fotografiju
Serdarevića kule ima naš Zavod, a fotografirao ju
je S. Suljagić 1930 g.).

LJUBOGOŠĆA je selo lijevo od ceste Sarajevo
— Pale. U ovom je selu bio timar hodiždjedskog
d'zdara od prije 1555 do iza 1800. Tu je do ne-
davno bila jedna kula na tri kata.

LJUBUŠKI. U samoj varoši Ljubuškom bilo je
sedam kula i sve su bile građene na dva kata. Tih
sedam kula stajaše u sedam ljubuških mahala. Vla-
snici su im bili *Lalići*, *Mahići*, *Bećirovići*, *Mumi-
nagići*, *Sadikovići*, *Ljijine* i *Piperi*. Ove zadnje če-
tiri potpuno su srušene. Lalića je kula (6 20X6m)
u dobrom stanju i u njoj i danas stanuje ta po-
rodica.

Bećirevića kula (7X6,40 m) je uglavnom sru-
šena. Od nje se vide još dva zida. Vlasnik tih ru-
ševina je Hasan Bećirović. Po predaji na ovu je
kulu udarao Stojan Janković.

Mahića kula (5,20X5,35) također se nalazi u
ruševnom stanju. Njen je vlasnik danas starac
Velija Mahić.

Podatke o ovim kulama dobio sam od Lebibe
Kapetanović, nastavnice na gimnaziji u Ljubu-
škom.

MJEHOVINE. Tu su ruševine kule begova
Čengića a kasnije Filipovića. Kula je imala če-
tiri kata. Propala je u Prvom svjetskom ratu. Od
Kalinovnika udaljena je oko podrug kilometar u
pravcu prema Ulogu. (Slika u »Nadi« IV 1898,
str. 65).

Kula s odžakom u Odžaku kod Ustikoline

MOSTAR. U mahali Zahum na Kovačnici strše još dva zida dvospratne, u osnovici pravokutne (9X7 m) kule porodice *Dikića*. Očuvao se ulaz u prizemlje na svod i trag u odžaku gdje se vatra ložila na prvom, spratu. Zgrada je nastradala od bombardovanja 14. I 1944, a i prije toga bila je ponešto oronula.

U Iličima, desno od puta, što vodi na vrelo Radobolje, stoji trospratna kula porodice *Čatića*, u kojoj se i sada stanuje. Stara je, kažu, preko 300 godina. Nekada je pripadala porodici *Kurbegovića*, a od početka prošlog stoljeća vlasnici su joj *Čatići*, doseljenici od Visokog. Na kulu je udarao *Stojan Janković*. Prije dvije godine izvršene su neke adaptacije na ovoj zgradi. Dvorište je opasano zidom, a kroza nj teče jedan rukav *Radobolje*.

MOŠĆANI se zove selo što leži 3,5 km od Gornjeg Vakufa. Na brežuljku koji dominira selom i *Vilić-poljem*, vide se temelji kule (10X10), koja je imala dva sprata, a srušena je 1930. godine.

Kula je pripadala porodici *Vilić*, kasnije prozvanoj *Teskeredžić*. Njima su pripadala sela *Moščani*, *Volari* i *Vilić-polje*, zvano i *Saraj-Vilić* (iskvareno od *Sahrai-Vilić*, *sahra* = polje). Kako se zvao njihov timar, zasada mi nije poznato. Iz ove porodice bila su početkom prošlog stoljeća dva bosanska defterdara, i to *Ahmedbeg* timarski i *Sulejmanbeg* financijski. *Ahmedbeg* (1822—1832) je bio gorljiv pristaša pokreta *Husein kapetana*. Neko je od *Vilića* bio i *teskeredžija* i po njemu se prozvala jedna grana *Vilića Teskeredžić*. Danas ima tih *Teskeredžića*

u *Vilić-polju* i *Gornjem Vakufu*. Zadnji gospodar kule bio je *Dujimović Pero*.

ODŽAK. Tako se zove zaselak kod *Ustikoline* (kotar *Foča*). Ime je dobio po odžaku što ga je ovdje podigao *Kadri-alajbeg Čengić*, koji je vršio službu hercegovačkog alajbega krajem XVII stoljeća. Uz odžak sagradio je kulu (9 X 9,5 m, v = 20 m.) *Ustikolinom* zvao se jedan *zijamet* od 20.000 akči u nahiji *Bistrici*, a spahija mu je bio god. 1711 neki *Mustafa*. U prošlom ratu izgorio je odžak, a od kule stoje uspravno zidovi od pritesanog kamena. Do prošlog rata stanovali su tu *bezi Čengići*. (Slika u »*Nadi*« IV/1898, str. 76).

ODŽAK kod *Kupresa*. U ovom selu bila je kula *begova Alajbegovića* i do nje je bio odžak, ali tih zgrada danas više nema. Po prezimenu *sudeći*, neko je iz ove porodice bio *alajbeg kliškoga Sandžaka*.

OPLIČIĆI su selo u *Dubravama* između *Stoca* i *Čapljine*. Tu i danas postoji kula *Barakovića*.

OSIJEK, prije **OSIK**, je selo u *Sarajevskom Polju*; prvi put se spominje u vezi s timarom 1554. *Osikom* se zvala dva *zijameta* od kojih je 1711 bio jedan od 43.805 akči na nekom *Mehmedu*, *teskeredžiji bosanskih timara*, a drugi od 43.805 na nekom drugom *Mehmedu*. U selu je bila kula na tri kata i pod njom *tamnica*, a u istom dvorištu i *odžak*; kroz dvorište tekao je jedan rukav *Zujevine*. U zadnje doba pripadala je kula *Mustajpašinici*, i to je ime nosila početkom ovoga stoljeća. Po predaji kula je nekada pripadala *Mehmedpaši Kulkavici*, a po njegovoj smrti došla je u posjed

kadije Mehmed Hajri-efendije Homarije. Njegova kći Fatima Kanita (umrla 1887) udala se za Mustafa-pašu Babića (1806 Sarajevo—1857 Brusa), i među inim naslijedila je i ovu kulu (H. Kreševljaković, Vodovodi i gradnje na vodi, Sarajevo 1939, str. 144). Po njenoj smrti pripala je ova kula njenoj kćerki Nuri, udatoj za Mustajbega Sulejmanpašića. Zgrada je propala poslije 1918.

OSMANLIJE se zove jedno selo na Kupresu. Tu je bila kula begova Husejnbegovića. Temelji te kule i danas se dobro raspoznaju.

PALOČ je selo na lijevoj obali Vrbasa, udaljeno do 3 km od Gornjeg Vakufa. U selu je kula na dva sprata s osnovicom 10X12 m, Zidovi su debeli jedan metar. Na podrumu su dvoja vrata s hrastovim mandalima. Kula je pripadala porodici Hadžibulić, a od njih ju je otkupio Adem Gavranović iz Gornjeg Vakufa, čiji potomci i danas u njoj stanuju. Za ove podatke zahvaljujem Smailu Mešiću.

PAŠINO POLJE (srez Zvornik). Ovdje je bila jedna kula uz put Zvornik-Lopare. Kula je potpuno porušena i od njena kamena izgrađene su neke kuće u ovom kraju. Po predaji, kako mi je saopćio Avdo Užičanin, ova je kula pripadala nekada Hasanbegu Juzbašiću.

PILICA leži oko 33 km sjeverno od Zvornika i dijeli se na Gornju i Donju. Prije se piše Pili-e (1789) a još prije Pihlice (1711). Pihlice se zvao timar od 6000 akči u župi Završ (nahija Koraj, liva Zvornik). Njegov spahija Durak bio je 1711 u ordiji na Prutu. Jedan zaselak u Donjoj Pilici nosi ime Kulina, a drugi Kula. Kula u Donjoj Pilici napuštena je prije 1879.

PJEŠIVAC kod Stoca bijaše jedno sjedište porodice Rizvanbegovića. Na brežuljku stajahu njihovi odžaci i tvrda kula na više katova. Kako su se god. 1878 u ovome kraju vodile žestoke borbe dođe i bezi Rizvanbegovići žestok otpor. Okupator je topovima srušio kulu i odžake 21 augusta. Pored brojnih branitelja pade više Rizvanbegovića, a među njima i Hamzibeg, gospodar kule. Osim nešto zidina na nju nas danas sjeća i lokalitet Pješivac-Kula.

Nešto podalje od ove kule stoji još i sada uspravo tanka kula na dva kata koja je pripadala Ljubovićima. Hamzabeg Ljubović savremenik je Hamzibega Rizvanbegovića.

PODRIPCI su selo u općini Rogoušac nedaleko Donjeg Vakufa. Danas ovdje postoji jedna kula koja ima samo prizemlje i prvi kat s dimenzijama 8X8 m, prozori 60X80 cm., vrata na svod građena od hrastovine. U zidovima se vide puškarnice. I sada se u njoj stanuje. Vlasnici su joj Alija i Šaban Šabić. Nekada je pripadala Trti Salihagi iz Donjeg Vakufa. (Po podacima S. Mešića).

PORIČ je selo uz cestu Bugojno-Gornji Vakuf. Tu se još dobro raspoznaju tragovi kule begova Haračića. U neposrednoj blizini ove kule bio je timar Gračanica od 3000 akči a vjerovatno je da je Porič bio sastavni dio ovog timara. Taj je timar god. 1711 bio na nekom Sejfulahu.

PRIVREĆE su selo na desnoj strani puta Donji Vakuf — Prusac s ruševnom kulom. Ta je kula imala prizemlje i tri kata. Njeni zidovi postoje još i danas. Zidana je od pritesanog kamena i sedre. Stranica kvadratne osnovice duga je 8 m. Nekad su joj vlasnici bili Atlagići. (Đ. Mazalić, GZM VI/1952, str. 186—187.) Kasnije je pripala porodici Idrizbegović, a zamjenom imetka došla je u vlasništvo glamočkih Filipovića.

PRKOSI su selo uz cestu Kulen Vakuf — Vrtoče. U tome selu sagradio je poznati Kulin-kapetan, kapetan Stare Ostrovice oko 1800 kulu na četiri kata i veliki odžak. Najgornji kat kule bio je od drvenog materijala. Godine 1876 propao je odžak u požaru, a i na kuli je izgorila sva drvenina. Godine 1934 stajali su zidovi do vrha trećeg kata. Vlasnik tih ruševina bio je tada Simo Zorić.

PRUSAC ima jednu kulu koja se danas sastoji od prizemlja i prvog sprata, dok je nekada imala još najmanje jedan sprat. Na zidovima se vide i sada puškarnice. Zgrada je u osnovici 10X10 m, zidovi su debeli cca 80 cm, vrata su na svod građena, prozori 50X80 cm. Danas u ovoj kuli stanuju nasljednici Mustafe Čepala. Čepale su nekada bili age. Ova se kula zove Buljugina kula.

RATAJI su selo u općini Miljevina. Od ceste Kalinovnik — Foča udaljeno je blizu sahat hoda, Tu je bila kula na više bojeva, a vlasnici su joj bili bezi Čengići — Ratajci. Ako je vjerovati tradiciji, kulu su sagradili braća Ahmed paša i Osman paša, a bili su na životu krajem XVII i početkom XVIII stoljeća. Odžak begova Čengića u ovome kraju spominje 1664 putopisac Evlija Čelebija. (Slike u »Nadi« IV/1899 str. 68, 69 i 73).

RAVNA KULA zvaše se jedno naselje kod Dervente, a spominje se u jednom beratu od 1 muharema 1170 (26 IX 1756). Naselja toga imena sada nema. Tu je bila kula Vrandučke kapetanije zasad nepoznatog spahije. Biće da je ta kula stajala u današnjem naselju Kulina kod Dervente.

REPOVCI su selo pod Ivan planinom u Konjičkom kotaru na nadmorskoj visini od 1004 m, s podorom grada nepoznatog imena. Tu je od davnina bilo sjedište begova Repovaca, od kojih su neki vršili i službu hercegovačkih alajbega. U selu su dvije kule; Kula i Kulica i više odžaka.

U RIBIĆU kraj Bihaća raspoznaju se ostaci jedne kule. Po M. Karanoviću pripadala je Šejtanovićima, koji se spominju u pjesmama.

RIČICA je selo blizu sela Grnice (v. t.) kod Gornjeg Vakufa. Kula u ovome selu pripadala je kroz daljnjih 150 godina bezima Bušatlićima. Njene ruševine vide se i danas,

ROČEVIĆ je selo nedaleko Skočića (v. t.) s ruševinama jedne kule, o kojoj nemam nikakvih podataka.

SARAJEVO. Ovdje su, što se zna, bile tri kule. Od jedne je uzgor još prizemlje, druga je prilično očuvana, a s treće je skinuta čatma, i prizemlje i prvi kat pregrađeni u moderan stan.

Ablakovića kula bila je u Harvatinu. U nekom požaru, propala su oba kata, a onda je zgrada zadobila, uglavnom, današnji izgled. Ablakovići su još početkom XVIII stoljeća imali timar u Butmiru. Oni su i danas vlasnici ove kuće. Po kućnoj tradiciji njihova je kula stajala uspravno još i onda, kad je Eugen Savojski spalio Sarajevo. Ispod prizemlja bila je u zemlji jedna prostorija. (Slika današnje zgrade u fototeci našeg Zavoda.)

Babića kula kod vijećnice sagrađena je oko 1800 g. uz odžak kadije Homarije, čijom se udovicom oženio *Omerbeg Babić*, otac Mustajpaše Babića. Kula ima prizemlje, kat i čatmu. Ženidbom je prešla kula na Mustajbega Sulejmanpašića. Danas joj je vlasnik Mehmed Karić.

Fadilpašića kula u današnjoj Dobrovoljačkoj ulici (broj 34) pregrađena je 1924. Ne znam kada je sagrađena. Bio joj je vlasnik Omerbeg Fadilpašić, (1841—1887), a sada dr. Hamdija Karamehmedović. Osnovica joj je 12X10 m.

SERVANI, selo u općini Skakavci kod Donjeg Vakufa. Tu postoji jedna begovska kula, o kojoj nemam bližih podataka ali je još uzgor i nastanjena, kako mi je to javio prijatelj Smail Mešić.

SITNICA leži na starom putu Banja Luka — Mrkonjićgrad — Jajce. Tu je bila kula, kojoj je oko 1787 bio gospodar neki beg Čolaković, a 1857 spahija Muharemag Romanović. Ni te kule nema više.

SKOČIĆ leži na cesti Zvornik — Bijeljina. Od Zvornika je udaljen kojih 18 km. Na brežuljku lijevo od ceste vidi se danas jedna kula bez krova. Skočić je zajedno s tom kulom izgorio 5. augusta 1941. Kula je u osnovici pravokutnik (5,40X6,60 m) i ozidana je od pomno tesanog kamena. Zidovi su u prizemlju debeli 130 cm. Na prizemlju su dvojna vrata na svod. Ulaz u prvi sprat uzdignut je 4 m iznad zemlje. U svakom je spratu po jedna prostorija i na svakoj su po dva prozora na svod.

Osim te kule bio je u zidom opasanom dvorištu odžak, a uza nj i druga kula i česma. Ove dvije zgrade propale su 1898 ili 1899.

Današnju kulu sagrađio je početkom XIX st. *Smailbeg Begzadić*. Njega kao odmetnika dao je pogubiti Fidahić, kapetan Zvornika.

Po predaji posjedi porodice Begzadića bili su u selima Skočić, Ročević, Sepak, Glavičica, Gornje i

Danje Crnjelovo, Velika i Mala Obarska, Svinjarovac, Batković, Grnčari, Nedjelica i Jerebice (ova su zadnja tri preko Drine).

Porodica Hadžinurbegović iz Zvornika izravan je potomak Hadži Nurbega, unuka Smailbega Begzadića, a sina Dervišbegova. Za Begzadiće zna i narodna pjesma. Jedna o Dervišbegu veli:

*Pod Skočićem trava potrvena,
gazile je zvorničke spahije,
ponajviše Dervišbega đogo.*

Podatke o Skočiću i tamošnjim kulama prikupio mi je Drago Sabljak, direktor gimnazije u Zvorniku.

SLATINA je selo između Blažuja i Osijeka u Sarajevskom polju. Do nedavno imali su ovdje svoja posjeda potomci Smailage Čengića, i to: sin Hajdarbeg, unuk Smailbeg i praunuk Rizabeg, koji živi u Brusi. Hajdarbeg (1825—1910) imao je u Slatini kulu, o kojoj nemam bližih podataka.

SLATINA kod Foče. Ovdje je uzgor jedna kula, čini se, dosta stara. Prvotni su joj vlasnici bili Hadžimustafići, a kad su ovi izumrli, prije kojih stotinu godina, kula je mirazom došla u posjed Njuhovića, jer je kći zadnjeg Hadžimustafića bila udata za jednog Njuhovića.

Slatina se zvao jedan timar u nahiji Sokol. Godine 1711 bio je na spahiji Husejinu, a vrijednost prihoda iznosila je 3.000 akči.

SOLAKOVA KULA zove se selo u Konjičkom srezu, udaljeno koja 4 sata tegobna puta od Ostroca. Do kraja prošlog stoljeća stajala je ovdje jedna kula na pet katova pravokutne osnovice 5X6 m, od koje stoje još dva kata. »Pod kulom je bila tamnica. Vrata i prozori su bili na svod građeni. Ime je dobila po nekom Solaku, feudalcu ovog kraja. Od 1866 u kuli je bilo sjedište katoličkog župnog ureda. U tamnici su zidovi debeli 120 cm, u prvom spratu 100, a u drugom 90 cm. Uz kulu je bio konak s musafirhanom i vodovod s vrela, udaljenog više kilometara.

Ovo je selo spadalo u nahiju Neretvu i livu Klis. Oko 1 km udaljeno je selo Kruščica (v. t.).

Podatke o toj kuli dao mi je Hifzija Hasandedić iz Mostara.

SPAHIĆI su selo u Kotaru Bihać. I tu je M. Karanović zabilježio da se nalaze tragovi spahijine kule. (Pounje, str. 556).

STARI MAJDAN. Ovdje su sagrađili jednu kulu na dva boja kapetani Cerići oko 1750. Ta zgrada postoji i danas. U njoj je jedno vrijeme bila žandarmerijska kasarna.

STARO SELO leži u općini Bilajce, srez Mrkonjićgrad. Do 1942 bila je ovdje kula begova Kule-novića. Prizemlje i dva sprata bijahu od tvrdog

kamena, a treći — čatma — od hrastovine. Šatorast krov bio je prekriven šimlom. Muratbeg Kulenović, sin Mahmud-pašin došao je ovamo iz Kulen-Vakufa sredinom XVIII st. Sigurno je on ovdje dobio timar. Njegov sin Huseinbeg bio je oženjen od livanjske porodice Atlagića i po želji svoje žene sagradio je gornju kulu, koja je bila slična Atlagića kuli u Hlivnu. Gradnja te kule pada pod konac XVIII stoljeća. Oko sto godina stanovali su u njoj Kulenovići.

Kulu je prodao 1891 Smailbeg Kulenović Suljagi Saraču iz Jajca, a njegovi potomci prodadoše ju Vakufu 1925. Sve do 1936 bio je u kuli mekteb i mualimov stan. Od 1936 stajala je prazna. Zapaljena je 1942, a kamen joj raznesoše okolni stanovnici. Nešto kamena upotrijebljeno je za izgradnju Doma kulture u Bilajcu (Slika u M. Karanovića, GZM XXXIX, 1927). Po podacima fra Mirka Daje.

STOLAC. Do 1914 bile su ovdje dvije kule: Turkovića u Podgrađu na dva, i Guljevica na Padini od tri kata. Prva je još uzgor i u njoj se stanuje, a s druge su skinuta dva kata, dok je preostali dio pregrađen u običnu kuću. Od potomka Mujče Grljevića otkupili su kulu Poturovići. Ove podatke dobio sam od Hamida Dizdara, direktora Arhiva grada Sarajeva.

SUVAJA je selo iznad Bos. Krupe. Tu je bila kula begova Biščevića, ali o njoj nemam za sada pobližih podataka.

ŠADIĆI su selo u općini Čurevo, kotar Foča, s odžakom begova Šadimlija. Kula ima prizemlje i dva kata. Od rata je nenastanjena. Vlasnik joj je Mustajbeg Hasanbegović.

TABANCI (srez Zvornik). Danas u ovom selu vide se još samo tragovi kule Beganage Bujukalića

TASOVČIČI su selo nedaleko Čapljine s jednom dobro očuvanom kulom, čije je dvorište opasano zidom s nizom puškarnica. U ovoj se kuli i danas stanuje.

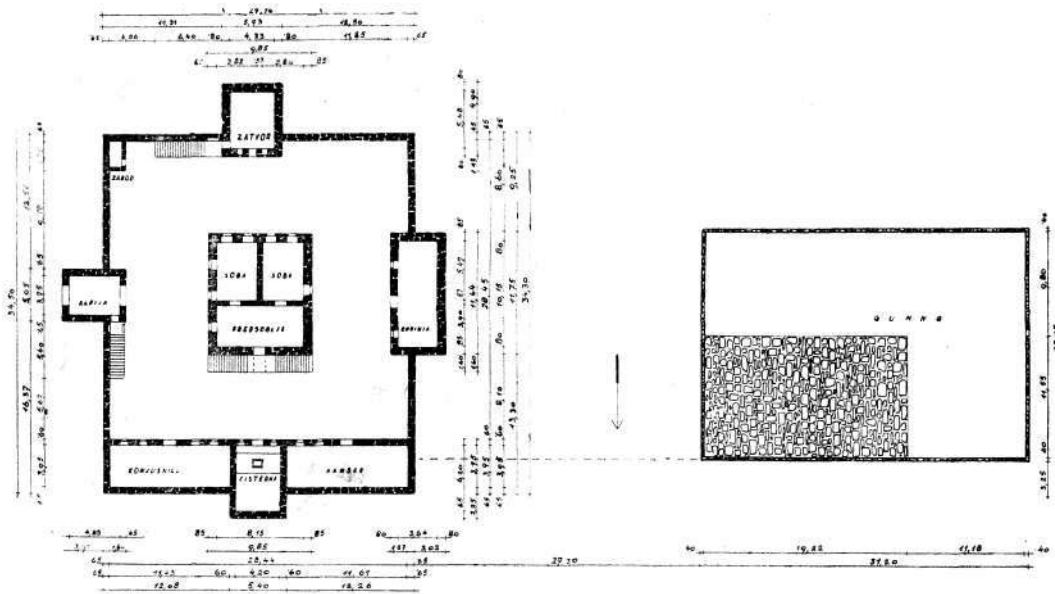
TOMINA je selo na Sani uz željezničku prugu Sanski Most — Sanica. Tu je bila Miralbegova kula na četiri kata, a spominje se u devetom deceniju XVIII st. i uz nju odžak, u kome je tada živio *Kurbeg*, praotac današnjih prijedorskih i novih Kurbegovića. Ta je kula bila pravokutne osnove. Napuštena je prije 1878, a podor joj je sravnjen sa zemljom 1933.

TRAVNIK. Do 1918 stajale su pod Vilenicom tanka kula begova Teskeredžića. Imala je osim prizemlja još dva kata od kamena i čatmu.

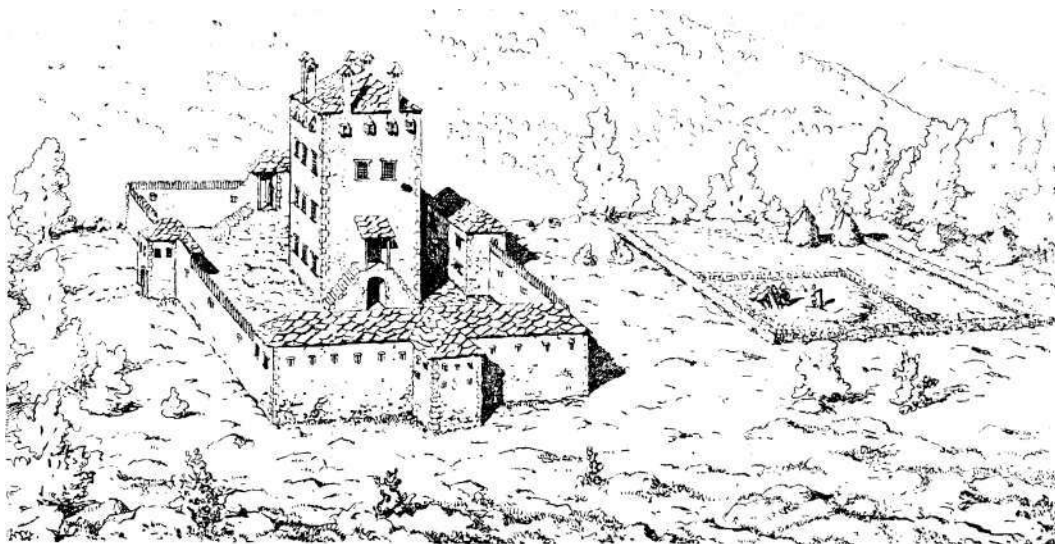
TREBIŽAT je selo nedaleko od Čapljine. Jedan zaselak u ovome selu zove se Kula, po kuli što ju je poslije 1832 dao sagraditi onovremeni hercegovački vezir Alipaša Rizvanbegović (1833—1851) i to je sigurno zadnja kula izgrađena na našem tlu, kao što je i njen graditelj Alipaša bio zadnji krupni feudalac. Ta je kula imala prizemlje i dva sprata, a u svakom bijahu po dvije sobe. Osnovica joj je 9,85X 11,84 m. U prvi sprat dolazilo se uz kamene stepenice. Oko kule bilo je pravokutno dvorište opasano jakim zidom. U sredini svakog ovog zida bila je po jedna na sprat građena manja kula. Dimenzije dvorišta su 29,74X 34,50 m a debljina zida je 65 cm. Zid same kule debeo je 85 cm. Prizemlje i prvi sprat pretvoreni su danas u seljačku kuću.

Dr. Carl Patsch, Aus Herzegowina letzter Feudalzeit, Wien 1922 (Slika 1—4).

TRNOVICA je selo uz desnu obalu Neretve, u Donjem Borcu, od Uloga udaljeno 4—5 sati hoda idući uz Neretvu. Tu je bila kula na tri kata. Da-

Tlocrt kule Ali-paše Rizvanbegovića u Trebižatu (po C. Patschu)

Rekonstrukcija kule Ali-paše Rizvanbegovića u Trebižatu (po C. Patschu)

nas je pola te zgrade uzgor i pretvorena u kuću. Na zidovima vide se tragovi puškarnica. Oko kule i džamije ima mnogo stećaka. Godine 1711 zvao se jedan timar *Dolnja Trnavica* u nahiji *Zagor*. Bio je na imenu nekog Alije, a vrijednost mu je iznosila 7648 akči. Jedan lokalitet u Trnovici zove se danas *Varoš*, a drugi *Hanina*.

TURSKA JASENICA je selo u srezu Bos. Krupa. Tu se vide ostaci kule begova Beširevića, koju je dao porušiti bosanski vezir Mehmed paša Vedžihija 1837, kad je pacificirao Krajinu, a porodicu Beširovića stjerao na prosjački štap. Topove iz kule dao je otpremiti u Bihać.

VELA leži sjeverno od Rakovice na cesti Sarajevo-Kiseljak. U Veli je bila nekad prostrana dvospratna kula porodice *Dugumija*. Oni su imali svoju kuću i u Sarajevu. Danas ove porodice nema. Jedna njena grana oselila se pred kojih 150 godina u *Knežinu*, i njeni potomci zovu se *Sarajlići*. Mehmedbeg *Dugumija* zadnji je muški član ove porodice, a umro je oko 1800.

VELIKA KLADUŠA. Kod Hrnjičina Bunara, gdje je 1935 stajala kuća kladušskog imama Rizvića, bila je kula Muje Hrnjice, o kome pjevaju brojne junačke pjesme. Predaja je o toj kuli bila još spomenute godine vrlo živa. Sigurno se zna, da je 1641 bio u Kladuši harambaša Mustafa Hrnjica, a spominje ga jedan izvještaj Vuka Frankopana (Starine XXXV, str. 332.)

VELIKA RUIŠKA je selo u kotaru Bos. Krupa. Jedan zaselak u tome selu zove se *Kula*. Tu se vide ostaci kule novskih kapetana Cerića. Ako su tu kulu zidali Cerići, onda nije starija od početka XVIII stoljeća. Čatmu na kuli zapalili su ustanici 1875 ili 1876 g.

VIHOVIĆI su selo u srezu Kalinovik. I ovdje su bezi Čengići imali svoju kulu i do nje konak. Obje su zgrade propale 1914 godine.

VITINA. Pri ulazu u Vitinu dolazeći iz Ljubuškog stajao je lijep odžak s kulom na dva kata.

To su bili dvori nekadašnjih ljubuških kapetana Kula je bila vezana uz odžak i u tome jedinu sličnost imamo u Gradačcu. Za prošlog rata Talijani su ovu zgradu oštetili, a nakon 1945 pretvorio ju je vlasnik u pravu ruševinu, vadeći i prodajući drveni materija. (»Nada« 11/1896, str. 97 i V. Čorović, Mehmed Kapetanović, Sarajevo 1911).

U XVII stoljeću bila je u Vitini jedna kula. Godine 1686 prodrla je do Vitine četa iz Dalmacije i poharala ovo mjesto, ali tvrdoj kuli nije mogla nauditi.

VOGOŠĆA kod Sarajeva spominje se kao spahijsko selo 1555. Tim imenom zvao se i zijamet od 30.000 akči. Sredinom XVIII stoljeća bili su mu zaimi Dženetići. Tu je bila i jedna kula od tri kata, kojoj se više ni trag ne zna. Propala je pred kojih trideset godina. Slikao ju je Ewald Arndt Čeplin (»Nada« IV/1898, str. 201).

Kroz zadnjih 150 godina pripadala je porodici Halilbašića.

VOLJICE (VOLICE). Ovo selo leži pod Radušom planinom na teritoriju ispostave Gornji Vakuf. U njemu je jedna manja kula porodice begova Ljubunčića, o kojoj nemam bližih podataka. Kula je i sada nastanjena. Od Salih bega Ljubunčića kupio je tu kulu Remzibeg Teskeredžić. U narodu je poznata kao kula Ljubunčića.

VRILA su selo na Kupreškom polju. Tu je do prošlog rata stajao odžak s kulom begova Idrizbegovića. O njihovom postanku nije mi ništa poznato. Idrizbeg je bio na životu i stanovao u Vrili 1774, a njegovi potomci živili su tu do prošlog rata.

VUKOVSKO leži kojih 17 km jugoistočno od Kupresa. Tako se zvao i zijamet čija je vrijednost

iznosila 25.000 akči. Tu je bila kula begova Sulejmanpašića na četiri kata, a spalili su je njihovi kmetovi 1918. Danas joj se samo trag raspoznaje. (Fotografija u B. Milojevića, *Naselja*, knjiga 13, Beograd 1923.)

ZABRDE je selo u Sarajevskom polju, a spominje se prvi put u jednom sidžilu 1554 godine. To je selo nekada bilo u vlasti porodice O č a k t a n a. Za njih se zna da su bili vrlo bogati ljudi. U ovom su selu imali kulu, čiji su se tragovi raspoznali prvih godina ovoga stoljeća. Izumrli su u muškoj lozi u trećem deceniju XIX stoljeća. U nahiji Saraj zvaahu se dva timara Z a b r đ e. Timar od 20.300 akči bio je 1711 na nekom A h m e d u, a timar od 4.349 akči na Kurd Aliji.

ZALOŽJE je naselje u srezu Bihać. Tu se, kako kaže M. Karanović, vide ostaci Alibegovića kule.

ZOVİK kod Brčkog. Ovdje se još vide ruševine jedne kule, kojoj su bili gospodari bezi Zaimovići, čiji potomci, kako mi je saopćio dr. Abdulah Bukvica, žive još u ovome selu i obrađuju zemlju. Godine 1885 ova kula bila je uzgor, ali nije imala krova. Tada je zapisana predaja, da je kulu podigao Osmanbeg Zaimović Altomanović (Imenik klera i župa crkvene pokrajine u Bosni i Hercegovini, za godinu 1885, Sarajevo 1885, str. 34.)

ŽEPA leži uz istoimenu rijeku, lijevu pritoku Drine, u kotaru Rogatica. Na lijevoj obali te rijeke stoji već odavno napuštena kula nekog Redžep-paše. Zidana je od tesanog kamena. Ima tri kata, dva s puškarnicama, a treći, najgornji, s kaminom za stanovanje. Osnovica joj je kvadrat sa stranicom od 6 m, a visoka je do 13 m (Naše starine 1/1953, str. 12.)

ŽEŠČE. Tako se zove selo nedaleko Ustikoline (Foča) s ruševinama jedne kule, o kojoj nemam pobližih podataka. Predaja kaže da je to bila kula Turhan Emin-bega, osnivača džamije u Ustikolini.

ŽDRALOVIĆI se zove selo kraj Bugojna, a tako se zvaše i begovska porodica, koja je u njemu živjela do početka našeg stoljeća. Ždralovića kula na četiri kata stajala je u sredini dvorišta opa-

sanog jakim zidom. Kula je imala četiri sprata s kvadratnom osnovicom od 8 m. Bila je ozidana od tesanog kamena. U prizemlju je bila duboka tamnica. Ulaz u prvi sprat bio je do 4 m iznad zemlje, a do njega se dolazilo uz pomične stube, koje su se dizale i spuštale čekrkom. Zidovi su u prvom spratu bili debeli jedan metar. Prozori su bili dosta veliki i građeni u kvadrat. Krov je bio visok i vrlo strm. Navodno je iz prizemlja do obližnje šume vodio ispod zemlje tajni hodnik, dug više stotina metara. U dvorištu je bila česma, a voda je dovedena drvenim tomrucima (cijevima).

Priča se, kako je uskok Truta, koji je u ovom kraju vrlo popularan, sa svojom četom porobio Skopje, ali tvrdu Ždralovića kulu nije mogao zauzeti. Truta je zatražio hrane od bega Ždralovića, a ovaj mu odgovorio, da će mu poslati vatre. Truta je ovu kulu nazvao prokletom kulom i otada se zvala »Prokleta kula«.

Ova je kula vremenom opala i vlasnik ju je dao porušiti početkom ovoga stoljeća i kamen raspodati. Zadnji joj je vlasnik bio Arif Ždralović, sin Ferhadbegov.

I te mi je podatke prikupio prijatelj Smail Mešić.

ŽITOMIŠLJIĆ je selo uz željezničku prugu Mostar-Čapljina. Tu su nekad bile tri kule, svaka na dva kata. Jedna, koja je i sad uspravo, pripadala je porodici Dozlića, a danas su joj vlasnici Sirnići. Druga je kula bila vlasništvo Đikića, a od nje je još uzgor samo prizemlje. Treća je potpuno porušena, a pripadala je nekom Karahasanagi, pa se njegovim imenom i zvala.

Za ove podatke zahvaljujem Smailu Tihću, asistentu našega Zavoda.

U Bosni i Hercegovini ima preko četrdeset sela i zaselaka imenom *Kula* i dvanaest *Kulna*, trideset i jedno naselje zove se *Odžak*, četiri *Odžaci* i jedno *Odžačina*. Ima i nekoliko naselja, gdje se, uz Kulu i Odžak, očuvalo i ime bivšeg gospodara, na pr. Solakova Kula, Fazlagića Kula, Filipovića Odžak, Bandin Odžak itd. Naziv *Kulina* zvuči kao nazivi Gradina, Hanina i sl. i, prema tome, kaže nam da je kula u tome mjestu poodavno propala (V. Ravna Kula).

RÉSUMÉ

Dans la période ottoman, les koulas (les tours) étaient des habitations fortifiées des féodaux indigènes. Avec la conquête turque, les châteaux des seigneurs bosniaques ont été détruits ou converties en garnisons des janissaires et d'autres milices turques. On bâtissait les koulas en quadrilatère, toujours a plusieurs étages. Une ample cour entourée de forte muraille, contenait les dépendances et le puits ou le conduit de l'eau. Elles étaient construites en pierre, avec des portes et des fenêtres étroites. Le plus haut étage éfait souvent surmonté d'une construction en bois, observatoire et lieu de repos pendant la chaude sison à la fois; si la koula était habitée par quelque capitaine, elle était munie d'un canon d'alarme ou d'un mortier. Parmi les installations sanitaires étaient aménagés des bains pour les ablutions rituelles (hamagik en

turc, banjica en sebro-croate). L'intérieur, d'ailleurs fruste, était quelquefois orné en bois sculpté qui revêtait les murs et le plafond. Les murs avaient une épaisseur de plus d'un metre. On évalue le nombre des kouklas en Bosnie et Hertsegovina a plus de 300, dont une vingtaine seulement encore debout en bon état; l'auteur a réussi de rassembler les données sur 146 koulas, pour la plupart ruinées ou détruites, lesquelles il passe dans une revue rapide. Le but primaire des koulas était militaire, on y habitait avec peu de commodité, c'est pourquoi on construisait, à côté d'elles, des manoirs (en turque ogak, ou dvori en serbo-croate), maisons a un étage, a la base quadrangulaire. Dans la présente étude les ogaks aussi sont décrits d'après les matériaux connus.